

ks. Bogdan Zbroja

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

 <https://orcid.org/0000-0002-9125-3913>

Drogocenne „dary” Jezusa dla Kościołów Apokalipsy (Ap 2–3)

Wpisując się w tematykę Bożych „darów”, warto sięgnąć do tekstu Apokalipsy świętego Jana. W niej w szeregu miejsc możemy odszukać wiele łask, które są darami Jezusa dla swoich wiernych. Już w pierwszym wersecie tej Księgi otrzymujemy pouczenie, że objawienie Jezusa Chrystusa jest darem (*edōken*) od Boga, który poucza swoich wiernych jej słowami (Ap 1, 1). Ostatnim miejscem, w którym spotykamy interesujący nas grecki termin δίδωμι (*didōmi*), jest zapewnienie Jezusa, który stwierdza, że „pragnącemu da [*dōsō*] za darmo pić ze źródła wody życia” (Ap 21, 6).

Szereg Bożych darów, jakimi obdarowuje On różne osoby w Apokalipsie, oraz ich prezentacja wymagałaby zbyt wielu stron, dlatego skoncentrujemy się w niniejszej publikacji na darach, które Jezus obiecuje wiernym w Siedmiu Kościołach Apokalipsy (Ap 2–3). Metoda historyczno-krytyczna umożliwi pogłębioną analizę poszczególnych perykop, w których pojawia się termin δίδωμι: (Ap 2, 7. 10. 17 (2*). 21. 23. 26. 28; 3, 8–9, 21)¹. W badaniach posłużymy się najnowszym tekstem krytycznym grecko-polskim².

1 Por. *Pełna konkordancja do Biblii greckiej*, red. R. Mazur, R. Bogacz, Kraków 2021, wersja on-line.

2 Por. *Nowy Testament grecki i polski*, red. R. Bogacz, R. Mazur, Poznań 2017, s. 743–748.

Słowo δίδωμι, które stanowi klucz naszych egzegetycznych analiz, rozumiane jest przede wszystkim jako „dać coś, podarować, udzielić, użytych”³. Remigiusz Popowski tłumaczy ten wyraz jako: „dawać, podarować, rozdawać”⁴.

Jako bazy dla naszych badań użyjemy przede wszystkim polskich opracowań odnoszących się do Apokalipsy św. Jana, jak i zagranicznych komentarzy. Trzeba zauważyć, że takiego ujęcia i zakresu badawczego nie ma w opracowaniach dostępnych w zasobach internetowych.

Patrząc na poszczególne miejsca, w których pojawia się interesujący nas termin, trzeba zauważyć, że owe Jezusowe obdarowania (δίδωμι) odnoszą się do wiernych sześciu Kościołów w: Efezie (Ap 2, 7), Smyrnie (Ap 2, 10), Pergamonie (Ap 2, 17), Tiatyrze (Ap 2, 21. 23. 26. 28), Filadelfii (Ap 3, 8–9) i Laodycei (Ap 3, 21). Interesujący jest fakt, że Kościół w Sardes (Ap 3, 1–6), nie otrzymał żadnego „daru” (δίδωμι) jak pozostałe. Jezus jednak stwierdza, że w Sardes są osoby, a jest ich niewiele, które nie splamiły swoich szat, co oznacza ich wierność i świętość. Będą one chodziły razem z Jezusem w bieli, gdyż są godni tego wyróżnienia. Można także doszukiwać się w wersecie piątym (Ap 3, 5) jakiejś łaski, ale bez użycia badanego przez nas terminu δίδωμι. Tymi zapowiadany nagrodami jest ubranie białych szat, pewność, że Jezus nie wymaże imion wiernych Mu ludzi z księgi życia oraz gwarancja wyznania ich imion wobec Ojca i Jego aniołów. Nie ma jednak w Liście do Sardes badanego przez nas terminu, zatem jedynie poprzestajemy w tym miejscu na tej dygresji. Wypada także zaobserwować zjawisko, w którym hagiograf aż czterokrotnie użył interesującego nas wyrazu w tekście listu do Tiatyry (Ap 2, 18–29).

Nasze analizy oprzemy na formach użycia przez hagiografa terminu δίδωμι. Odczytamy zatem sens jego przesłania ściśle według jego zamysłu. W ośmiu miejscach (Ap 2, 7. 10. 17 (2*). 23. 26. 28, 3, 21) hagiograf użył aktywnego indykatiwu czasu przyszłego δώσω, która oznacza, że Jezus w przyszłości „da” wyjątkową nagrodę ludziom poszczególnych wspólnot Kościołów. Po jednym razie odnajdziemy badany przez nas wyraz w formie aktywnego indykatiwu czasu perfektu: δέδωκα (Ap 3, 8); aktywnego indykatiwu aorystu: ἔδωκα (Ap 2, 21) oraz aktywnego subiunktywu czasu teraźniejszego: διδῶ (Ap 3, 9). Najwięcej wystąpień odnosi się do przyszłości, zatem rozpoczniemy nasze badania od prezentacji zapowiadanych darów, które Jezus obiecuje udzielić swoim wiernym.

3 Por. Z. Abramowiczówna, *Słownik grecko-polski*, t. 1, Warszawa 1958, s. 568.

4 Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1994, s. 135.

Obietnice przyszłej nagrody (δῶσω)

W ośmiu miejscach Listów do siedmiu Kościołów Apokalipsy (Ap 2, 7. 10. 17 (2*). 23. 26. 28, 3, 21) hagiograf użył aktywnego indykatiwu czasu przyszłego, w którym zapowiada, że zmartwychwstały Jezus udzieli stosownej nagrody Jego wiernym uczniom. Pochylając się nad tymi miejscami, trzeba zauważyć wiele ważnych pouczeń teologicznych św. Jana. Warto zauważyć, że trzy wspólnoty kościelne – efeska, smyrneńska i laodycejska – otrzymają po jednym Jezusowym darze. Wierni w Pergamonie otrzymają dwa dary, zaś ci z Tiatyry aż trzy. Wynika to zasadniczo z kontekstu historyczno-kulturowego, gdyż bardziej utrudzonym i doświadczonym wspólnotom Jezus obiecuje więcej darów, pobudzając do wytrwałości i wierności.

Najpierw, idąc za poszczególnymi wersetami, hagiograf poucza wiernych Kościoła w Efezie: „Zwycięzcy dam (δῶσω) spożyć (owoc) z drzewa życia, które jest w raju Boga” (Ap 2, 7)⁵. Udział zwycięzcy w drzewie życia, które znajduje się w raju Boga, to pierwsza obietnica Jezusowego daru. Wierni tego Kościoła są pełni wytrwałości i utrudzenia w wierności Panu. Mają jednak zarzut, że osłabła ich pierwotna miłość. Dlatego Jezus grozi „poruszeniem świecznika” tego Kościoła (Ap 2, 5) i nakazuje podjąć pierwsze czyny, czyli nawrócenie⁶. Święty Jan odwołuje się także tutaj do ostatecznej nagrody Apokalipsy, która opisana jest, jako wieczny udział w drzewie życia (Ap 22)⁷.

Kolejny obiecany przez Jezusa dar dotyczy wiernych Kościoła w Smyrnie: „Bądź wierny aż do śmierci, a dam [δῶσω] ci wieniec życia” (Ap 2, 10)⁸. Uczniowie Jezusa tej wspólnoty posiadają wiele zalet, jak znoszenie ucisków i prześladowań oraz duchowe bogactwo. Jezus poucza, aby nie lękali się przyszłych prześladowań, gdyż są dobrze do nich przygotowani. Diabeł może bowiem tylko niektórych z tej wspólnoty wtrącić do więzienia, aby przez dziesięć dni doznali niewielkich udręk. Nie ma więc tutaj mowy o jakimś totalnym prześladowaniu, ale zaledwie o dziesięciodniowej próbie (πειρασθῆτε καὶ ἔξετε θλίψιν ἡμερῶν δέκα)⁹.

5 Por. R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby. Listy do siedmiu Kościołów Apokalipsy*, Kraków 2015, s. 51–53.

6 Por. A. Jankowski, *Apokalipsa świętego Jana. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Poznań 1959, s. 298–299 (Pismo Święte Nowego Testamentu w 12 Tomach).

7 Por. D. E. Aune, *Revelation 1–5*, Dallas 1997, s. 151–154 (Word Biblical Commentary, 52A).

8 Por. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012, s. 138 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 20).

9 Por. E. A. Kuckerlorn, M. D. Mateos, T. Kraft, *Apokalipsa św. Jana*, [w:] *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, red. W. R. Farmer, Warszawa 2001, s. 1678.

Następne dwa dary zaadresowane są do Kościoła w Pergamonie: „Zwycięzcy dam [δῶσω] manny ukrytej i dam [δῶσω] mu biały kamyk, a na kamyku wypisane imię nowe, którego nikt nie zna oprócz tego, kto je otrzymuje” (Ap 2, 17)¹⁰. Znak manny w swoim rozumieniu typicznym posiada bardzo bogate znaczenie teologiczne. Interesujące jest tutaj to, że owa „manna”, którą Jezus obiecuje, jest ukryta, a więc człowiek nie do końca może ją zobaczyć, a co tym idzie – zrozumieć, podobnie jak tajemniczy biały kamyk z wyrytym na nim nowym imieniem zwycięzcy¹¹. Karmienie się manną zapewnia dotarcie do obiecanego celu, zaś nowe imię może oznaczać zupełnie nowy wymiar ludzkiego życia, którego w aktualnym eonie nie może człowiek nawet sobie wyobrazić.

Wierni Kościoła w Tiatyrze obdarowani zostaną aż trzema darami Jezusa. Najpierw Chrystus udziela im zapewnienia: „dam [δῶσω] każdemu z was według waszych czynów” (Ap 2, 23)¹². Boży lud winien mieć pełną świadomość, że Jezus przenika serca i sumienia każdego człowieka i dlatego sprawiedliwie da każdemu według popełnionych przez niego uczynków. Ta wiedza, zawarta niejako w korpusie listu, rzuca światło na kolejne Jezusowe łaski, zapowiedziane w końcowej sekcji tekstu: „zwycięzcy i temu, co czynów mych strzeże do końca, dam [δῶσω] władzę nad poganami” (Ap 2, 26). Jednym z ważniejszych terminów Apokalipsy jest troska – strzeżenie (*terein*) depozytu wiary i moralnego postępowania. Każdy więc, kto zwycięża i pilnuje samego siebie, aby nie zatracić Bożego daru, otrzyma władzę nad poganami¹³. Trzecią łaską ze strony Jezusa jest równie tajemniczy dar gwiazdy porannej: „dam [δῶσω] mu gwiazdę poranną” (Ap 2, 28)¹⁴. Kościół w Tiatyrze jest więc wyjątkowy pod względem darów Jezusa. On bowiem daje człowiekowi precyzyjnie według jego uczynków, udzieli władzy nad poganami oraz przeznaczy zwycięzcy gwiazdę poranną. Zakres więc tych darów jest wielowymiarowy i obejmuje nawet udział w godności mesjańskiej¹⁵.

Ostatnia obietnica Jezusa dla wiernych w Laodycei dotyczy daru zasiadania z Nim na Jego tronie: „Zwycięzcy dam [δῶσω] zasiąść ze Mną na moim tronie, jak i Ja zwyciężyłem i zasiadłem z mym Ojcem na Jego tronie” (Ap 3, 21)¹⁶. Kościół w Laodycei jest bogaty i wydaje się mu, że poradzi sobie sam. Tymczasem

10 Por. R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby...*, dz. cyt., s. 149–154.

11 Por. D. E. Aune, *Revelation 1–5*, dz. cyt., s. 189–191.

12 Por. F. J. Murphy, *Fallen is Babylon: The Revelation to John*, Harrisburg 1998, s. 138.

13 Por. A. Jankowski, *Apokalipsa świętego Jana. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, dz. cyt., s. 298–299.

14 Por. E. A. Kuckerlorn, M. D. Mateos, T. Kraft, *Apokalipsa św. Jana*, dz. cyt., s. 1678.

15 Por. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica...*, dz. cyt., s. 153.

16 Por. M. Henry, *Revelation*, Wheaton 1999, s. 52–53.

ocena Jezusa jest raczej surowa, gdyż pragnie On wyrzucić ów Kościół z Jego ust (Ap 3, 16)¹⁷. Taka słabowita gmina zaproszona jest przez Chrystusa do solidnej przemiany, a w zamian dostanie dar królowania – zasiądzie na tronie razem z Jezusem.

Jezusowe dary, które obiecuje swoim Kościołom w Apokalipsie, obejmują nade wszystko motyw zachęty do przemiany i nawrócenia. Prawie wszystkie (z wyjątkiem Smyrny i Filadelfii) mają w sobie elementy postępowania, które Jezusowi mogą się nie podobać. Także prawie wszystkie otrzymują od Jezusa pochwałę (z wyjątkiem Laodycei)¹⁸. I jak już wiemy z wprowadzenia, także prawie wszystkie (z wyjątkiem Sardes), mają obiecane przez Jezusa konkretne dary, które zrealizują się w przyszłości. Niektóre z nich będą osiągnięte jeszcze w aktualnym eonie, inne zaś w eschatologii.

Przejdźmy teraz do prezentacji dwóch miejsc, w których dary (δίδωμι) Jezusa zostały udzielone już wcześniej, w przeszłości.

Łaski udzielone w przeszłości (δέδωκα oraz ἔδωκα)

W dwóch miejscach Listów do siedmiu Kościołów Apokalipsy (Ap 3, 8; 2, 21) spotykamy Jezusowy „dar”, który nie zostanie udzielony gdzieś w bliższej lub dalszej przyszłości, ale został już przyznany wiernym wcześniej. Zastosowany tutaj czas przeszły ma formę aktywnego indikatiwu czasu perfektum δέδωκα (Ap 3, 8) oraz aktywnego indikatiwu aorystu ἔδωκα (Ap 2, 21).

Wspólnota Kościoła w Filadelfii jest chwalona przez Jezusa nade wszystko za wierność mimo małej mocy: „Oto dałem [δέδωκα] przed tobą drzwi otwarte, których nikt nie może zamknąć, bo ty chociaż moc masz znikomą, zachowałeś moje słowo i nie zaparłeś się mego imienia” (Ap 3, 8)¹⁹. Dar otworzonych drzwi może odnosić się do wielu rzeczywistości, jednakże wydaje się najważniejsza z możliwych ujęć możliwość otworzonych drzwi do Jezusowego królestwa. Owych otwartych drzwi nikt nie może zamknąć, gdyż to właśnie sam Jezus udzielił tego daru Kościołowi. Wierni z Filadelfii mają niewielką moc, ale

17 Por. M. Wojciechowski, *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica...*, dz. cyt., s. 168.

18 Por. A. Jankowski, *Apokalipsa świętego Jana. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, dz. cyt., s. 298–299.

19 Por. R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby...*, dz. cyt., s. 286–290.

strzegą Jezusowego słowa i imienia²⁰. Ważnym przesłaniem tego stwierdzenia jest forma perfektywna – czasu przeszłego, w którym skutki owego działania są aktualne do teraźniejszości. Zatem owe drzwi zostały otwarte już jakiś czas temu i pozostają otwarte dla Kościoła w Filadelfii²¹.

Bardzo interesującym teologicznie „darem” Jezusa dla Kościoła w Tiatyrze jest czas w znaczeniu chronologicznym (*chronos*). Aby lepiej zrozumieć badane miejsce w Objawieniu Janowym, warto przytoczyć werset poprzedzający: „Mam przeciw tobie to, że pozwalasz działać niewieście Jezabel, która nazywa siebie prorokinią, a naucza i zwodzi moje sługi, by uprawiali rozpustę i spożywali ofiary składane bożkom. Dałem [ἔδωκα] jej czas, by się mogła nawrócić, a ona nie chce się odwrócić od swojej rozpusty” (Ap 2, 20–21)²². Tajemnicza postać Jezabel ogłosiła samą siebie prorokinią, naucza i zwodzi sługi Jezusa, aby uprawiali rozpustę i spożywali ofiary bożków. Jezus, zwracając się do anioła kościoła w Tiatyrze, mówi, że dał jej czas na nawrócenie, ale ona nie ma ochoty na metanoję. Ów dar czasu dla pseudoprorokini Jezabel wyraża także ważną prawdę, że skoro Jezus daje czas osobom, które uważają się za nauczycieli i zwodniczymi naukami sprowadzają Jego wiernych na drogę grzechu, to ów dar czasu na opamiętanie będzie dany także i wszystkim ludziom, którzy, nie mając takich aspiracji, popełniają błędy na drodze Ewangelii.

Jezus zatem nie tylko da kiedyś, ale dał już wcześniej. Najpierw możemy być pewni, że już w przeszłości sam Jezus przez swoją tajemnicę Paschy otworzył szeroko drzwi do swego królestwa. One nie zostaną zamknięte aż do Paruzji (por. Łk 13, 25). Do tej pory, gdy On sam otwarte drzwi zarygluje, pozostaną one otwarte dla każdego człowieka, który strzeże Słowa Pana i wyznaje Jego imię. Jezus także dał czas Jezabel na opamiętanie i nawrócenie, a więc i może udzielić go w każdej chwili każdemu człowiekowi. Skoro jednak dał czas na poprawę osobie tak źle wpływającej na Kościół, to tym bardziej da łaskę czasu na nawrócenie każdemu człowiekowi, który zmaga się ze słabościami i własną nędzą.

Apokalipsa św. Jana to księga skierowana ku przyszłości, zakotwiczona w historii oraz realizująca się w teraźniejszości. Ostatnim miejscem, gdzie możemy odnaleźć termin δίδωμι, jest sentencja skierowana do wiernych Kościoła w Filadelfii.

20 Por. G. K. Beale, *The Book of Revelation. A Commentary of the Greek Text*, Grand Rapids 1999, s. 285–286.

21 Por. P. Prigent, *L'Apocalypse de Saint Jean*, Geneve 2000, s. 155.

22 Por. U. Vanni, *Apocalisse. Una assemblea liturgica interpreta la storia*, Brescia 2000, s. 75–79.

Aktualne obdarowywanie (διδῶ)

W Liście do Kościoła w Filadelfii (Ap 3, 9) pojawia się miejsce, w którym Jezus stwierdza, że właśnie teraz – w tym momencie – udziela swoim wiernym wyjątkowego daru. Co ciekawe, w tym jednym przypadku hagiograf użył trybu przypuszczającego (subiunktywu): „Oto Ja ci daję (διδῶ) ludzi z synagogi szatana, spośród tych, którzy mówią o sobie, że są Żydami – a nie są nimi, lecz kłamią. Oto sprawię, iż przyjdą i padną na twarz przed twymi stopami, a poznają, że Ja cię umiłowalem” (Ap 3, 9). W tym stwierdzeniu Jezus powierza wiernym Kościoła ludzi z synagogi szatana, którzy uważają się za Żydów, a są zwyczajnymi kłamcami. On sprawi, że przyjdą, padną na twarz przed stopami owego Kościoła i uznają, że Jezus ukochał swój wierny lud²³. Tryb przypuszczający użyty tutaj przez hagiografa może wyrażać aspekt Jezusowej decyzji, ale oparty jest na wolności ludzi. Owe osoby z synagogi szatana mogą przecież zmienić swoje postępowanie, a wówczas nie będzie potrzeby, aby upadli przed stopami wiernych z Filadelfii. Jezus daje ten dar właśnie teraz – czas terazniejszy – co może oznaczać także fakt, że aktualnie na świecie znajdują się ludzie, którzy należą do czcicieli szatana, są zafałszowani i skazani na przegraną wieczność poprzez swoje grzechy. Mogą jednak, jak każdy czytelnik Apokalipsy, usłyszeć wezwanie do metanoi i odwrócić się od swoich złych uczynków.

Wnioski

Jak można się było zorientować, zanim dokonaliśmy analizy poszczególnych perykop, Apokalipsa zorientowana jest przede wszystkim na perspektywę przyszłości, ale także nie zapomina o fakcie, że i teraz Bóg udziela swemu Kościołowi potrzebnych łask oraz obdarowywał swoich wiernych w przeszłości. Dary w przyszłości mają przede wszystkim za swój cel zachęcić wiernych w Kościołach Apokalipsy do poprawienia swego postępowania. Przyszłe obietnice Jezusa skutkują aktualną poprawą ludzi Kościoła. Dary, które zostały udzielone w przeszłości, odnoszą się do otworzonych drzwi, których nikt przed Kościołem zamknąć nie jest w stanie. Apokalipsa poucza także o fakcie daru czasu na nawrócenie. Skoro otrzymała go pseudoprorokini Jezabel, to może być pewny każdy człowiek, że otrzyma od Boga odpowiedni dar czasu na nawrócenie.

23 Por. R. Bogacz, *Chrystusowe wskazania na czas próby...*, dz. cyt., s. 292–293.

Bóg bowiem nie chce śmierci żadnego grzesznika, ale jego nawrócenia. Darem Jezusa, który w Objawieniu Janowym zapisany jest w terażniejszości, jest dar ludzi z synagogi szatana, którzy pogrążeni są w kłamstwie. Jezus miłuje swoich wiernych i dlatego przez ich wybranie pragnie wyrwać wszystkich ze szponów ojca kłamstwa.

Abstrakt

Drogocenne „dary” Jezusa dla Kościołów Apokalipsy (Ap 2–3)

Termin δίδωμι (*didomi*) oznacza przede wszystkim: dawać, podarować, rozdawać, udzielić. Analizując tekst Ap 2–3 (Listy do siedmiu Kościołów), odkryliśmy ważne przesłanie, które wprost zachęca wiernych poszczególnych wspólnot do poprawienia swego postępowania oraz większej wierności wobec Boga. Najwięcej wystąpień (Ap 2, 7. 10. 17 (2*). 23. 26. 28, 3, 21) dotyczy obietnic Jezusa, które zrealizują się w przyszłości (futurum). W dwóch perykopach: (Ap 3, 8 i 2, 21) hagiograf użył czasu przeszłego (perfektum i aoryst), stwierdzając, że Jezus nie tylko udzieli kiedyś swoich łask ludziom Jemu oddanym, ale że także w przeszłości nie skąpił swoich darów nikomu – nawet grzeszącym dał czas na metanoję. Raz św. Jan zapisał Jezusowy dar w czasie terażniejszym: Ap, 3, 9. Jezusowe dary są, były i będą udzielane wierzącym aż do paruzji, gdzie już nie będzie aksjomatu czasu i przestrzeni.

Słowa kluczowe: dawanie – δίδωμι, Jezus, Listy do Kościołów Apokalipsy, Ap 2–3

Abstract

Precious “gifts” of Jesus for the Churches of the Apocalypse (Rev 2–3)

The term “δίδωμι” (*didomi*) means primarily: to give, to give, to give, to give. In analyzing the text of Rev 2-3 (Letters to the Seven Churches), we have discovered an important message that directly encourages the faithful of the various communities to improve their behavior and to be more faithful to God. Most appearances: Rev 2, 7, 10, 17 (2*). 23. 26, 28, 3, 21, concerns the promises of Jesus that will be fulfilled in the future (futurum). In two pericopes: Rev 3:8; 2:21, the hagiographer used the past tense (perfectum and aorist), stating that Jesus would not only one day grant His graces to those devoted to Him, but that in the past He did not skimp on His gifts to anyone – even sinners He gave time for metanoia. Once, St. John recorded Jesus’ gift in

the present tense: Rev, 3, 9. Jesus' gifts are, have been, and will be given to believers, until the Parousia, where there will no longer be an axiom of time and space.

Keywords: Giving – δίδωμι, Jesus, Epistles to the Churches of the Apocalypse, Rev 2–3

Bibliografia

- Aune D. E., *Revelation 1–5*, Dallas 1997, s. 151–154 (Word Biblical Commentary, 52A).
- Beale G. K., *The Book of Revelation. A Commentary of the Greek Text*, Grand Rapids 1999.
- Bogacz R., *Chrystusowe wskazania na czas próby. Listy do siedmiu Kościołów Apokalipsy*, Kraków 2015.
- Henry M., *Revelation*, Wheaton 1999.
- Jankowski A., *Apokalipsa świętego Jana. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Poznań 1959 (Pismo Święte Nowego Testamentu w 12 Tomach).
- Kuckerlorn E. A., Mateos M. D., Kraft T., *Apokalipsa św. Jana*, [w:] *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego*, red. W. R. Farmer, Warszawa 2001, s. 1678.
- Murphy F. J., *Fallen is Babylon: The Revelation to John*, Harrisburg 1998.
- Nowy Testament grecki i polski*, red. R. Mazur, R. Bogacz, Poznań 2017.
- Pełna konkordancja do Biblii greckiej*, red. R. Mazur, R. Bogacz, Kraków 2021, wersja on-line.
- Popowski R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1994.
- Prigent P., *L'Apocalypse de Saint Jean*, Geneve 2000.
- Słownik grecko-polski*, red. Z. Abramowiczówna, t. 1, Warszawa 1958.
- Vanni U., *Apocalisse. Una assemblea liturgica interpreta la storia*, Brescia 2000.
- Wojciechowski M., *Apokalipsa świętego Jana. Objawienie, a nie tajemnica. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz*, Częstochowa 2012 (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament, 20).

